

MAKALELERLE
MARDİN

I
TARİH-COĞRAFYA

Hazırlayan: Dr. İbrahim ÖZCOŞAR

İstanbul-2007

NUSAYBİN'DE HAŞEBİYYE DEVLETİ VE İSLAM TARİHİNDE YERİ Yusuf BENLİ*

Giriş

Tarihi milattan öncesi yıllara dayanan, tarihî dönemlerinde İranlılar tarafından Arvâstan, Ermeniler tarafından Bes Arabâyâ,¹ İslam kaynaklarında Nasîbîn veya Nisibis gibi değişik isimlerle anılan Nusaybin, Arapların el-Cezîre² ismi verdikleri bölgede yer alan bir

---

*Arş.Gör.Yusuf BENLİ İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı MALATYA."Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyumu" 27,28 Mayıs 2004

¹ Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, VII, 509.

² Ada manasına gelen Cezîre, Anadolu topraklarından çıkan Dicle ve Fırat güzergahında, Şam yönünde uzanan Irak sevâdı denilen bölgenin kuzeyindeki havzaya verilen isimdir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, çev. Hasan Ege, İstanbul trz., 404; Arapların ana yurtları ve toprakları olan Arap yarımadası (Cezîretü'l-Arap) kavramının, en geniş anlamda, bir yandan Fâris denizi (Basra Körfezi) ile Habeş Denizi, öte yandan Fırat ve Dicle ırmaklarının ihata ettiği bu geniş bölgeyi ifade ettiği kaydedilir. El-Cezîre isimlenmesinin denizlerin ve nehirlerin onu çevrelemesi ve etrafını kuşatması sebebiyle olduğu rivâyet edilmektedir. Arap yarımadasının bölgeleri ve sınırları hakkında, İslam'ın ilk dönem râvîlerinin Câhiliyeye ait bilgi veren rivâyetlerine yer veren müellifler ve İslam coğrafyacıları, kapsam ve sınırları birbirinden farklı bir Arap Yarımada çerçevesi içerisinde bölge isimlendirmeleri yapmışlardır. Geniş bilgi için bkz. Ebû

yerleşim yeridir. Nusaybin Müslümanlar tarafından Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde fethedilmiş³, fethini müteakiben İslam tarihinin ve coğrafyasının bir parçası olarak, elbette İslam tarihinde hicrî birinci asırdan itibaren ortaya çıkan siyasî ve fikrî gelişmelerden de etkilenmiş, zaman zaman bu gelişmelerin içinde yer almıştır. İslam tarihinde Hz. Osman'ın katli ile başlayan hilâfet konusundaki ihtilaf ve iç çekişmelerin tarafları olarak tarihî süreçte ortaya çıkan Emevîler, Hz. Ali'nin taraftarları,⁴ Haricîler ve Hz. Hüseyin'in katli hadisesi sonrası ortaya çıkan Zübeyrîlerin Cezîre bölgesindeki faaliyet ve hâkimiyetleri çerçevesinde⁵, Nusaybin ve çevresi de bu siyasî

Ubeyd el-Bekrî, *Câhiliye Arapları*, çev. Levent Öztürk, İstanbul 1998, 23-36.

³ Belazurî (279/892), *Fütuhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, 251.

⁴ Nusaybin ve çevresi, İslam tarihinde Ümeyye oğulları ve Hz. Ali taraftarları arasında ortaya çıkan ilk siyasî hâdiselerin başlangıçta pek fazla etkisine maruz kalmamıştı. Hz. Ali döneminde, Nusaybin emirliğine tayin edilen Mâlik el-Eşter en-Nahî, Hz. Ali ile Sıffin olayı sırasında beraberliğinden sonrasında da Hz. Ali tarafından eski görevi olan Nusaybin emirliğine tekrar tayin edilmişti. Daha sonra Hz. Ali'nin onu Mısır'a gönderdiği ve bu sırada zehirlenerek öldüğü ifade edilmektedir. Bir rivâyete göre, Hz. Osman'ın öldürülmesine (35/656) kadar Cezîre'de emirlik görevde kalan Dahhâk b. Kays el-Fihri'nin, Muaviye'nin yardımı ile Mâlik el-Eşter'e karşı geldiği ve onu Musul'a püskürttüğü ifade edilmektedir. Muaviye devrinde, Kınnesrin, Antakya, Traplus ve el-Cezîre Şam'a (genel anlamıyla Suriye) bağlı birer emâretti. el-Cezîre, her konuda Halife için bir destek ve dayanaktı. Bkz. Mahmud Şakir, *İslam Tarihi*, çev. Ferid Aydın, İstanbul 1993, III, 46, 147, 148. Bu dönemde Suriye ve el-Cezîre'ye vali tayin edilen Numan b. Beşir'in Muaviye'nin ölümüne (60/680) kadar görevine devam ettiği kaydedilmektedir. Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, VII, 509.

⁵ Zübeyrîler, Emevîlere biat etmeyerek Mekke merkezli bir yönetim kuran Abdullah b. Zübeyr ve ailesini ifade etmektedir. Abdullah b. Zübeyr, Hz. Hüseyin ve yakınlarının fecî bir akıbetle Kerbelâ'da şehid edilmesinden sonra Yezîd'e karşı muhalefetin lideri haline gelmiş, Yezîd'in ölümünden sonra 64/683 yılında, "Emirü'l-Mü'minîn" unvanıyla halifelliğini ilan etmişti. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr", *DİA*, I (1988), 145; Zübeyrîler, hilafet sınırlarını El-Cezire bölgesine kadar genişleterek hakimiyet altına aldılar. El-Cezîre, Suriyelilerle Iraklılar arasındaki mücâdelelere sahne olmaya devam etti. Emevîleri destekleyen Suriyelilere

zümrelerin her birinin kısa veya uzun süreli hâkimiyet ve siyâsî faaliyetlerine sahne olmuştur.

Tebliğimizde İslam tarihinde ortaya çıkan siyâsî ve fikrî bir hareketin, Nusaybin merkezli “Nusaybin merhalesi” olarak ifade edilen sürecini ele alacağız. Muhtar es-Sakafî'nin 67/686 yılında öldürülmesinden sonra taraftarları olan “Hâşebî”lerin 67-71/ 686-690 yılları arasında Nusaybin’de kurmuş olduğu bir devlet veya yarı-devlet yahud bir yönetim olarak ifade edilen sürecine ve bu hareketin İslam Tarihinde ve İslam düşünce hayatındaki etkilerine temas edeceğiz. Siyâsî varlığı kısa sürmekle birlikte, İslam toplumunda ve İslam düşünce tarihinde bazı tartışma ve ihtilaf konularının muharrik etkilerine sebep olmasını ortaya koymaya çalışacağız. Nusaybin’deki bu yönetimin “bir devlet veya yarı-devlet” olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği de, bu kısa süreli siyâsî varlığının belirsiz noktalarının aydınlatılması, bilgi boşluklarının giderilerek kapsamlı bir bilgiye erişilmesi ile mümkün olacaktır.

Ne yazık ki, Nusaybin’de ortaya çıkan bu yönetim hakkında, bir-iki kaynakta satır aralarında geçen bilgi ile sınırlı malzeme, muhtemelen bu topluluğun siyâsî varlığının kısa süreli oluşundan kaynaklanmaktadır. Bazı İslam tarihî kaynaklarında⁶ Muhtar es-Sakafî'nin 67/686’da öldürülmesinden sonra, *Nusaybin*’e giden Muhtar’ın taraftarlarından sayıları yaklaşık 2000 atlıya ulaşan bir topluluğun orada “Hâşebîyye” ismi verilen müstakil bir oluşum ve bir yönetim kurduklarından bahsedilmektedir. 71/690’da Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan tarafından varlığı ortadan kaldırılan Nusaybin’deki bu oluşumun, Hz. Ali’nin oğlu Muhammed b. Hanefîyye’yi⁷ İmam olarak tanıdığı, *Nusaybin*’e gelen Muhammed b.

---

o dönem “Ehl’üş-Şam” da denilmekteydi. Bkz. Mes’udî, *Mürucu’z-Zeheb*, Kahire 1964, III, 100-104.

⁶ Bkz. Mesudî, III, 112; Bkz. Zehebî, *Târih el-İslâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî, Beyrut 1990, VI, 334;

⁷ Hz. Ali’nin Havle isimli hanımından doğan oğlu İbn Hanefîyye, Ebu’l-Kâsım olarak da künyelenen âlim, fâzıl ve cesur biriydi. Bkz. Mesûdî, III, 123; Geniş bilgi için bkz. İbn Sa’d, (230/844), *Tabakâtu’l-Kübra*, Beyrut trz., V, 91-116; İmam Muhammed b. Hanefîyye’nin, babası Ali b. Ebi Talib’den sonra meşrû imam olduğunu ileri süren Keysâniyye Hareketi, Hz. Ali’nin, Cemel savaşında, sancağı ona vermesini İbn Hanefîyye’nin imâmetine delil getirir. Bkz. Nâşî el-Ekber (293/905), *Mesâilu’l-İmâme*

Hanefiyye'nin büyük oğlu Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye'nin⁸ bu topluluğa liderlik yaptığı ifade edilmektedir. Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye'nin, Zübeyrîler tarafından esir edilene kadar liderlik yaptığı nakledilmektedir.

İrcâ görüşünü benimseyen Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye'nin *Nusaybin*'deki bu topluluğun inanç ve fikirlerini ifade ettiği kabul edilen iki sahifelik "*Kitâbu'l-İrcâ*" isimli bir risâlesi, bunların ahvali hakkında bilgi edinmek için bize ulaşan en önemli bir kaynaktır. Bu risâlenin etkileri ile ilgili son yıllarda yapılan bazı araştırmalar⁹ ve Muhammed el-Hanefiyye'nin imâmetini iddia eden

---

ve *Müktetefât mine'l-Kitâbi'l-Evsât fi'l-Makâlât (Usûlu'n-Nihal)*, thk. Josef Van Ess, Beyrut 1971, 24; Bağdâdî (429/1037), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, thk. M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1993, 39; Mutahhir b. Tahir Belhî el-Makdisî (355/966), *Kitâbu'l-Bed ve't-Tarih*, nşr. Clement Huart, Paris 1919, V, 131; Keysâniyye'den bazıları da Ali'den sonra imâmetin Hasan'a, Hasan'dan sonra kardeşi Hüseyin'in vasiyeti üzerine Muhammed b el-Hanefiyye'ye geçtiğini iddia etmektedirler. Bağdâdî, *el-Fark*, 39.

⁸ Künyesi Ebu Muhammed olan Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye, İbn Hanefiyye'nin büyük oğlu, âlim ve fakih bir şahsiyetti. Eyyüb es-Sahtiyani ve bir başkası onun "Mürchie konusunda ilk konuşan ve risale yazan kişi" olduğunu belirtirler. Eyyüb es-Sahtiyani, daha sonra pişman olduğunu da ilâve eder. Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'nin Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Talha ile Hz. Zübeyr hakkında tevelli ve teberri görüşünün dışında çekimser kaldığı ve bu ircâ görüşünden dolayı babasının onu dövdüğü ve kınadığı kaydedilir. Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'nin 95/713 yılında veya 99/717 Ömer b. Abdulaziz'in hilafeti zamanında vefat ettiği rivâyet edilir. Nesebi devam etmemiştir. İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 328; İbn Kesir (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1988, IX, 160; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut 1994, II, 290-291; İrcâ konusunda babasına ve kardeşine muhalefet etmiştir. Ahmet b. Yahya İbn'el-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mutezile*, thk. Susanna Diwald Wilzer, Beyrut trz., 17, 25; Mürchie konusunda araştırmaları olan Sönmez Kutlu, Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'nin, ircâ fikrini ilk ortaya atan değil, onu temellendirmek için eser yazan ilk kişi olarak gördüğünü belirtir. Bkz. Kutlu, "İlk Mürçîî Metinler ve Kitâbu'l-İrcâ", *AÜİFD*, XXXVII(1997), Ankara, 320.

⁹ Geniş bilgi için bkz. Josef van Ess, "İslam Kelamı'nın Başlangıcı", çev. Şaban Ali Düzgün, *AÜİFD*, C. XLI (2000), 406-414; J. Van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. Und 3. Jahrhundert Hidschra*, Berlin

Keysâniyye ile ilgili ilk kaynaklarda satır aralarında yer alan bilgiler yanında, Keysânî hareketler ile ilgili yapılan bazı çalışmalar da, *Nusaybin*'deki bu oluşum ve toplulukla ilgili daha aydınlatıcı sonuçlar ortaya koymaya başlamıştır.¹⁰

Yazılış tarihi İbn Zübeyr'in isyanından sonra 73/692¹¹ veya bir başka araştırmaya göre 75/694 yılları gibi erken bir döneme tarihlendirilen "*Kitâbu'l-İrcâ*"¹² bir çok kaynakta da ifade edildiği gibi Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye'ye ait olduğu kabul edilir.¹³

1991; Bkz. Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbu'l-İrcâ", 324-328; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, 3-4, 69-83; *Kitabu'l-İrcâ*'nın Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'ye nisbeti Zehebî ve İbn Hacer gibi İslam tarihçileriyle Madelung ("Das Kitab el-İrcâ des Hasan b. Muhammed b. al-Hanafiyye", *Arabica*, XXIII (1974), 20-52) ve J. Van Ess gibi batılı araştırmacılarca genellikle kabul edilmekle birlikte, Michael Cook, *Early Muslim Doğma* isimli eserinde *Kitabu'l-İrcâ*'nın Kûfe'li Mürcîî'lerin Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'ye nisbet ettikleri uydurma bir risâle olduğunu iddia ettiğini belirtir. Bkz. E. Ruhi Fığlalı, "Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye", *DİA*, XVI(1997), 331. Ayrıca bkz. Michael Cook, "İslâm'da Aktivizm ve Quietizm: İlk Mürcienin Durumu", çev. Sönmez Kutlu, *AÜİFD*, XXXVII (1997), 313-314.

¹⁰ Bkz. Vedad el-Kâdî, *el-Keysaniyyetü fi't-Tarihi ve'l-Edeb*, Beyrut 1974, 140-147; Vedâd Kâdî, "The Development of The Term Ghulat in Müslim literature with special Reference to The Kaysâniyye", *Akten des VII. Kongresses für Arabistik Islamwissenschaft* (Göttingen, 15. bis. 22. August 1974) nşr. Albert Dietrich, Göttingen 1976, 302.

¹¹ Kâdî, *el-Keysaniyyetü fi't-Tarihi ve'l-Edeb*, 14-15.

¹² "*Kitâbu'l-İrcâ*"nın tarihlendirilmesi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Bkz. Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbu'l-İrcâ", 322-324.

¹³ Hasan b. Muhammed, Medine'de dinî ve siyasi nüfuza sahip, aynı zamanda Emevilere muhalefet bayrağı açan Haşimî ailesinin bir mensûbû olarak böyle bir eseri kaleme almıştır. Bu durum eserin önemini artırmış ve onda yer alan fikirlerin, farklı çevrelerde tartışılmasına sebep olmuştur. Çünkü Muhammed b. el-Hanefiyye, Emevi ve Haşimi soyları arasında süren iktidar kavgalarında, Hüseyin'in ölümünden sonra fikirlerine başvurulan ve daha sonraları adına biât alınan önemli bir kişiydi. Gerek Emeviler, gerekse Zübeyriler onların siyasi hareketlerini takip ediyordu. Muhammed b. El-Hanefiyye'nin oğlu Hasan bu eseriyle "Ehl-i Beyt'i" imam edinen ve onlar adına faaliyet gösteren kimselere bir cevap vermek istemiştir. Onun bilgi birikimi, küçük kardeşi Ebû Haşim'le

Hasan'ın, babası Muhammed b. Hanefiyye'nin 73/692 yılında Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesinin ardından Abdülmelik b. Mervan'a biat etmeye karar verince, babasının attığı bu adımdan en iyi sonuçları çıkarabilmek amacıyla *Kitabu'l-İrcâ* adıyla tanınan risalesini, Mekkeli bir azatlı köle olan Abdulvahid b. Eymen'e vererek onu insanlara okuyup duyurmakla görevlendirdiği şeklinde yaygın bir kanaat bulunmaktadır.¹⁴ İbn Ömer el-Adenî (243/857) tarafından nakledilmek suretiyle değişik kaynaklarda yer alan ve günümüze kadar ulaşan bu risâle, Tükçeye de çevrilmiştir.¹⁵

İslam dünyasındaki etkileri büyük olan "*Kitabu'l-İrcâ*",¹⁶ risâlesinde ele alınan hususlardan bir kısmı, Hasan b. Muhammed'in kendilerinden Muhtar'ın ve ilk Şîr- Gulât'ın görüşlerine bağlılıklarını sürdürdükleri için saflarını terk ederek onlara karşı saldırıya giriştiği "Sebeiyye" olarak nitelenen bir gruba yönelik¹⁷ tespit ve reddiye ile ilgilidir. Muhtar zamanında Kûfe'de yaşayan eski Sebeiyye'nin bâkiyeleri olan¹⁸ bazı Sebeî unsurlar, muhtemelen Muhtar'ın

---

karşılaştığında, bunu yazabilecek bir düzeydeydi. Çünkü O, Sebeiyye'ye meyilli kardeşine tercih edilen bu sülalenin en zekisi, en güvenilir ve yaşadığı dönemin ihtilaflarını en iyi bilen birisi olarak kabul edilmekteydi. Zührî gibi meşhur bir âlim bile, onun yanında ikinci sırada gelmekteydi. Geniş bilgi için bkz. Kutlu, *Mürcie ve Horasan Mâverâünnehir'de Yaytlı, 75-77* ; Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbu'l-İrcâ", 319-324.

¹⁴ Bkz. Zehebî, VI, 334; Fığlalı, "Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye", 331.

¹⁵ Bkz. Sönmez Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbu'l-İrcâ", 324-328.

¹⁶ Bkz. Ali Sami en-Neşşar, *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç, İstanbul 1999, I, 324.

¹⁷ Kadî, *Keysaniyye fi't Tarih*, 360.

¹⁸ İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1995, IV, 259; Welhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyâsî Muhâlefet Partileri*, Ankara 1989, 147, 148-149; Muhtar'ın, Sebeiyye nitelenen kişilerle ilişkisinin ne dereceye kadar olduğu bilinmemekle birlikte, Muhtar, kendi pozisyonunda tehlike yaratmadıkça yönetimindeki Sebeiyye'yi kabul etmeye hazırdı ve onlara Kûfe'de hareket hürriyeti tanıdı. Muhtemelen onlar da kendi grupları için durumdan çıkar sağladılar ve İbn Nevf gibi Muhtar'ın destekçileri de Muhtar'ın kehâneti ile ilgili haberlerin yayılmasında etkili oldular. Bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, ed. S. D. F. Goitein, Kudüs 1936, V, 260; Taberî (310/992), *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Beyrut 1995, III, 477-478; Welhausen, Kûfe'nin birtakım Arap

tarafatları arasına sızdığı için Muhtar'ın bütün tarafatları için itham amaçlı kullanılan bir terim "Sebeiyye"dir.¹⁹ Risâle, birinci asırda Kûfe ve Muhtar'dan sonra *Nusaybin*'de de varlığı bilinen Muhtar'ın tarafatları ve Sebeîlerin fikirleri için güvenilir bir rivayet, dönemin yakın şahidi ve ilk elden bir kaynak olması bakımından önemlidir. Risâle, Mürcie konusunda olduğu kadar, ilk Sebeî fikirler ve risâlede "Sebeiyye" olarak adlandırılan Muhtariyye'nin inançları hakkında da sahip olduğumuz en kadîm kaynaklar arasında önemli yer tutar. *Kitabu'l-İrcâ*'da, Muhtar'a bağlı olan fakat henüz Keysaniyye veya Muhtariyye olarak zikredilmeyen,²⁰ Sebeiyye diye adlandırılan

---

ailelerinde yuvalanan Sebeî'lerin, eski Hz. Ali tarafatlarını da elde ederek mevâzilere siyâsî önem kazandıran Muhtar'ın da açtığı yol üzerinde Kufe'de ağırlığını hissettirdiklerini, Muhtar vasıtasıyla tarihî ehemmiyet kazandıklarını ve bunların İbn Sebe'nin, aynı ruhun çeşitli bedenlerde, özellikle Peygamberin ruhunun haleflerinde tezahür edeceği hakkındaki doktrine inandıklarını belirtir. Bkz. *Arap Devleti ve Sukûtu*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1963, 31-32, 238, 543. Muhtar'ın isyanında yer alan Sebeiyyenin Kûfe'de gücü eline aldığı zaman, ne kadarının orada kaldığı ve onu desteklediği ve onun yanında aktif olmaya başladığı şüphelidir. Bkz. Kâdî, "The Development...", 300.

¹⁹ Kadî, *Keysaniyye fi't Tarih*, 127; Fethi Muhammed Zağbî, *Gulâtu's-Şîa*, Tanta 1988, 106-107; Risâlede geçen kelime "Sebeiyye Mütemenniyye" dir. "Sebeiyye" olarak da okunmuştur. Ancak, bu fikirlerin Şîa tarafından da benimsenmesi dolayısıyla, *Kitabu'l-İrcâ*'dan sonraki kaynaklar naklederken, bu kelimeyi Şîa olarak da nakletmekte bir beis görmemişlerdir. Geniş bilgi için bkz. Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbu'l-İrcâ", 327.

²⁰ Keysaniyye isimlendirmesi, genellikle tarihî bir problem olan Keysan ismi ve kimliği ile irtibatlandırılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Ebu Hatim er-Râzî (322/945), *Kitabu'z-Zine fi Kelimâti'l-İslâmiyye el-Arabiyye*, thk .Abdusselâm es-Samarrâî, Bağdat 1982 (el-Guluvvü ve'l-Frâku'l-Gâliyye fi'l-Hadârati'l-İslâmiyye eserine ek), 294; C. Van Arendonk, "Keysaniyye", *IA*, 664; A. A. Dixon, "Keysan", *EP*, IV(1978), Leiden, 836; W. Madelung, "Kaysâniyya" *EP*, IV (1978), Leiden, 836; Muhtar'ın hareketi zamanında "Muhtariyye" ve "Keysaniyye" tabirlerinin yaygın olarak kullanıldığı söylenemeyeceği gibi Mezhepler tarihi kaynaklarında da "Muhtariyye" ve "Keysaniyye" olarak yer alan fırkaların görüşlerinin muhtemelen Muhtar'ın öldürüldüğü 67/686 tarihinden sonra kitlelere mal olduğu söylenebilir. Bkz. Onat, *Emeviler Devri Şîî Hareketleri*, Ankara 1993, 111, 114.

topluluklara, muhtemelen Sebeî unsurların sızmasından dolayı böyle bir isim verilmiş olabilir. “Sebeiiyye” ismi onların muhalifleri tarafından bir kötülme sıfatı olarak Muhtariyye yerine, âdetâ Muhtariyye ile eş anlamlı olarak kullanıldı. Bazı müelliflerin Keysâniyye’yi, Sebeiiyye’den saymaları da bu sebeple olmalıdır.²¹

Muhtar es-Sakafî zamanında hareketin taraftarlarına verilen genel isim muhtemelen “Haşebiyye”dir. Keysaniyye’den “Haşebiyye” olarak isimlendirilmişlerdir.²² Nusaybin’de de “Haşebiyye” veya belki “Sebeiiyye” olarak isimlendirilen bu topluluğun²³ Nusaybin’de ortaya çıkışı, Muhtar es-Sakafî’nin Kûfe’de yönetimi ele geçirmesi ile başlayan tarihî bir süreci müteakip bir durumdur. Kûfe’de ortaya çıkan bu hareketin Nusaybin Merhalesi, Muhtar es-Sakafî’nin Kûfe safahatı ile açıklığa kavuşmuş olacaktır.

Muhtar Es-Sakâfî Hareketi

Kerbelâ hadisesi, ihtilafları derinleştirmiş, durumu daha da gerginleştiren sonuçlar doğurmuş, aynı zamanda Ali taraftarlarının saflarını sıklaştırmış, Ehl-i Beyt’e taraftarlık davasına ilgiyi artırarak, teşeyyu’ fikrinin oluşmasını sağlamış ve geliştirmişti.²⁴ Emevilere karşı dikilen muhalefet cephesinin şehidi, kahramanı ve azizi olarak görülen Hz Hüseyin’in öldürülme hâdisesi, Emevilere tepkinin büyümesi ve hızla yayılmasına sebep olmuş, kin derecesinde

²¹ Kaynaklarda, İslam tarihinde ilk kullanımından itibaren Sebeiiyye nitelemesinin, Abdullah İbn Sebe’nin taraftarları için, Hz. Osman aleyhtarlığı için veya aslında çoğu Yemenli olan Ali yandaşlarını kasteden anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Bazı müelliflerce Sebeiiyye, Gulat Şiîler için genel bir tabir olarak da kullanılmıştır. Malatî, Sebeiiyye’yi dört ayrı kola ayırarak Keysâniyye’yi de Sebeiiyye’ye dahil bir fırka olarak ele alır. Bkz. Mâlatî (377/987), *et-Tenbih ve’r-Red alâ Ehl’l-Ehvâ ve’l-Bida’*, thk. Muhammed Zâhid Kevserî, Kahire 1991, 18-19, 158.

²² Belâzurî, *Ensab*, V, 231, 242; Mes’ûdî, III, 106. Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, 110-111; Mustafa Öz, “Haşebiyye”, *DİA*, XVI(1997), 402.

²³ Kadî, *Keysaniyye fi’l Tarih*, 143-144.

²⁴ Bkz. Belâzurî, *Ensab*, IV/B, 14-16; İbn Kuteybe, *Uyûnu’l-Ahbar*, şerh: Yusuf Ali Tavîl-Müfid Muhammed el-Kumeyha, Matbaatü Mısır, I-II, Beyrut trz., I, 311; Ebu’l-Ferec el-İsfehânî (356/967), *Makâtîlu’t-Tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed es-Sakr, 1946, 78 vd; Bağdadî, *el-Fark*, 37; Mes’ûdî, III, 70-71.

düşmanlığı yerleştirmiş, Tevvâbun hareketi ve Muhtar es-Sakaffî'nin Kûfe'deki hareketinde görüldüğü gibi intikam vesilesi edilerek muhâlefet dâvasına güç kazandırmıştı.²⁵

Hız. Ali'ye duydukları aşırı sevgiye rağmen oğluna gerekli desteği sağlamayan, Kerbela faciasındaki tutumlarından dolayı pişmanlıkları sebebiyle hissettikleri vicdan azabının etkisiyle kendilerini suçlu hisseden Kûfe'lilerin, Emevîlere karşı Kerbela olayının intikamını almak için giriştikleri "Tevvabûn" hareketi de, Ubeydullah b. Ziyad'ın ordusu tarafından acı bir sonla akâmete uğramıştı.²⁶ Emevî halifesi Mervan b. El-Hakem, ölmeden önce, Ubeydullah b. Ziyad'ı bir orduyla birlikte el-Cezire'ye ve Karkisiya'da bulunan ve Abdullah b. Zübeyr'i destekleyen Züfer b. Haris'in üzerine göndermişti. El-Cezire ele geçirildikten sonra, Irak Abdullah b. Zübeyr'den alınacaktı. Mervan'ın ölümünden sonra yeni halife Abdulmelik b. Mervan, babası Mervan tarafından görevlendirildiği Cezire'de bulunan Ubeydullah'a mektup yazarak babasının kendisine verdiği görevine devamını istedi. Ordusu ile yola çıkan Ubeydullah, Cezire topraklarına ulaştığında *Nusaybîn*'de konaklamıştı.²⁷ Ubeydullah'ın ordusu, 65/684-685 senesinde, güzergahı üzerinde Re'sül'ayn yakınındaki Aynu'l-Verde'de, Cezire'de Kaysiler tarafından desteklenen Süleyman b. Surad

²⁵ Muhammed Cabir Abdu'l-Al, *Harekâtü's-Şia el-Mutatarrifin*, Kahire 1967, 22; Mehmet Hatiboğlu, *Siyasi İctimaî Hadiselerle Hadis Münasebeti*, (Basılmamış Doçentlik Tezi) Ankara 1968, 47; Nevin Abdulhâlik Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990, 215.

²⁶ Belâzurî, *Ensab*, V, 207; Taberî, III, 390-397; İbn A'sam, *el-Fütuh*, Beyrut 1986, V-VI, 243-247; Makdisî, VI, 19; İbn Esir, *Kâmil*, IV, 158 vd, 178 vd; Mesûdî, III, 101 vd; Geniş bilgi için bkz. Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, 62-88. O dönem "Tevvabûn" hareketi mensupları, "Hz. Ali'nin lakabı olan "Ebû Turab" tan dolayı "Ashabu Ebî Turab" veya "Turabiyye", olarak nitelendirilmekteydi. Mes'udî, III, 100-104.

²⁷ İbn A'sem, V-VI, 283. Ahmet Turan Yüksel, *İhtirastan İktidara Kerbelâ (Emevî Valisi Ubeydullah b. Ziyâd Döneminin Anatomisi)*, Konya 2001, 124, 135. Abdulmelik b. Mervan, Ubeydullah'ı Şam'a çağırarak 80.000 kişilik orduyu emrine verip, her türlü ihtiyacını gidermişti. Sonra da ondan, babasının verdiği emirleri, aynı şartlarla yerine getirmesini istemişti. Bkz. İbn A'sem, V-VI, 283.

liderliğindeki Iraklı Hz. Hüseyin taraftarları ile savaştı ve Süleyman b. Surad ve mâiyetindekileri kılıçtan geçirmişti.²⁸

Bu arada özellikle I. Yezid döneminden itibaren Emevi karşıtı hareketlerin içinde olan Muhtar es-Sakafi,²⁹ Mekke'nin Suriye ordusunca kuşatılmasında Abdullah b. Zübeyr'le birlikte hareket etmiş, ondan umduğu ilgiyi göremeyince de Kufe'de Hicrî 66/685 yılında Hz. Ali ve Hz. Hüseyin taraftarlığı iddiası ile, açıkça Kerbela olayının, "Ehl-i Beyt kanlarının intikamını almak" ve "zayıfların korunması" söylemiyle onların davası için hareket ettiğini belirterek ortaya çıkmıştır. 66/685 yılında Muhammed İbnü'l-Hanefiyye adına, açıkça İbni Zübeyr'in Kûfe'deki valisine karşı harekete geçmiş ve valiyi şehirden çıkararak Kûfe'yi ele geçirmiştir.³⁰ Muhtar kısa bir müddet sonra da Basra hariç Irak'ta hâkimiyetini kurmuş, Azerbeycan, İsfehan, Hemedan ve Musul'a bölgenin hâkimiyetini ele geçirmiş bir iktidar yetkisi ile valiler ve çeşitli görevliler tayin etmiştir. Bu durum Emevî halifesi Abdülmelik'ten ziyade Abdullah b. Zübeyr'i zor durumda bırakmıştı. Ama Muhtar, devletin eski sınırlarını yeniden hükümler altına almak isteyen Abdülmelik'i de meşgul ediyordu.³¹

²⁸ İbn A'sem, V-VI, 243-248; Mes'udî, III, 100-104; İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, Ankara 1993, 44; Geniş bilgi için bkz. Ahmet Turan Yüksel, *Kerbela*, 124-135.

²⁹ Kaynakların çoğu, Muhtar'ı, şahsiyeti çok karışık, sahtekâr ve hırslı bir kişiliğe sahip olarak tanıtmaktadır. Bazı kaynaklar onu "yalancı", "deccal", "sihirbaz", "hilekâr" ve "Ehl-i Beyt" isminde kendisi için siyasi otorite arayan hızlı bir maceraperest olarak belirtir. Birbirinden farklı siyasî taraftarlığa meylederek istikrarsız bir fikrî yapıya sahip olduğu da belirtilir. Bkz. Ebu'l Abbas Muhammed b. Yezid Müberred (259/898), *el-Kamil fi'l-Lüga ve'l Edeb*, thk. Muhammed Ahmed ed-Dalı, Beyrut 1986, III, 1191; Ahmed b. Davud Ebu Hanife Dineverî, (282/895), *el-Ahbâru't-Tivâl*, thk. Ömer Faruk et-Tabbâi, Beyrut 1995, 274. Taberî, III, 493; İbn A'sam, V-IV, 165, 320, 325; Ebu Hatim er-Razi, 294; Bağdadî, *el-Fark*, 43; İbn Esir, *el-Kamil*, IV, 170.

³⁰ Bkz. Müberred, III, 1194 vd.; Belâzurî, *Ensab*, V, 228-233; Taberî, III, 465, 496; İbn A'sam, V-VI, 228, 257, 270-271; Mes'udî, III, 83-84; İbn Haldun, *Tarihu İbni Haldun*, Beyrut 1992, III, 37; geniş bilgi için bkz. Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, 93-113.

³¹ İrfan Aycan, *Emeviler*, 44.

Diğer taraftan Cezîre beldelerine gelerek Abdullah b. Zübeyr'i destekleyen Züfer ve Kaysilerin üzerine yürüyerek Kaysilerin direnişini kırmaya çalışan³² ve *Nusaybin* arazisinde konaklayan Emevî kumandanı Ubeydullah b. Ziyâd, Irak üzerine harekete geçmek üzere iken, karşısına Musul topraklarında Muhtar'ın Yezîd b. Enes komutasındaki ordusu çıktı ve Yezîd bu savaşta yenildi.³³ Bu savaşın *Nusaybin*'de yapıldığı da nakledilmektedir.³⁴

Muhtar bu mağlûbiyetten sonra 66/686 Zilhiccesinde İbrahim b. Malik el-Eşter'i gönderdi. 67 yılının Muharrem ayında Musul yakınlarında Zab suyuna karışan Hazir nehri kenarında karşılaşan iki ordu arasında kanlı bir savaş neticesinde, Ubeydullah'ın ordusu, daha kalabalık olmasına rağmen, çok ağır bir yenilgi aldı. Ubeydullah b. Ziyâd ve yardımcıları Husayn b. Numeyr ve Şurahbil b. Zi'l-Kila' bu savaşta hayatlarını kaybettiler. İbn Ziyâd'ın arkadaşları bozguna uğrayıp açınca İbrahim'in askerleri onları takip edip peşlerine takıldı. Nehirde boğulanların sayısı öldürülenlerin sayısından fazlaydı. Onların kâargâhlarını ellerine geçirdiler. İbrahim Medain'de bulunan Muhtar'a zafer müjdesini gönderdi. Ubeydullah b. Ziyad'ın ve onun komutanlarının başlarını ise Muhtâr'a gönderdi.³⁵

Bu zaferle, Hz. Hüseyin'in ve Hz. Ali'nin komutanlarından ve İbrahim b. el-Eşter'in babası Mâlik el-Eşter'in intikamı alınmış, kaçan Sûriyelilerin büyük kısmı suda boğulmuş, karargahları yağma edilmişti. İbrahim'in kuvvetleri mevâlden oluşmaktaydı. Bunlar ellerindeki tahtadan yapılmış (haşeb, lobut) silahlarıyla düşmanlarının miğfer ve zırhlarına öylesine vurmaktaydılar ki, eski bir râvînin dediğine göre, Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt'ın fabrikasında çuha döğülmesini andıran bir gürültü hasıl olmuştu.³⁶ İbrahim'in hareketinden hemen sonra Muhtar onu karşılamak üzere yola çıktı. Sâbât'da şu kehanette bulundu: "*Nusaybin* yanında zaferi kazandık ve düşman *Nusaybin*'de kuşatıldı". Medâin'de ilk zafer müjdecileri ona ulaştığında ve Muhtar minberden muzafferâne bir edâ ile "Ben size dememiş miydim?" diye bağııyordu. Şa'bi'den, hâlâ Muhtar'ın gaybı

³² Bkz. Yüksel, *Kerbela*, 136.

³³ Belâzurî, *Ensab*, V, 230-231; İbn A'sem, III, 283-287.

³⁴ Bkz. Dineverî, 268.

³⁵ Belâzurî, *Ensab*, V, 250; Mahmud Şakir, III, 247; Aycan, *Emeviler*, 45.

³⁶ J. Wellhausen, *Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 138.

bildiğine inanmadığı mı sorulduğunda Şa'bî, “bu sınamayla değil! Çünkü, Hâzir’de kazanıldığı halde o, zaferin *Nusaybin* yanında elde edildiğini tefe’ül etmişti” cevabını verdi. Halbuki ona bu soruyu soran için bu zaferin tam yeri herhalde pek önemli olmasa gerekti.³⁷

İbn Kuteybe, İbrahim b. el-Eşter’in ve ashabının çoğunun beraberlerinde odun parçaları olduğu halde karşılaştıklarını ve bu sebeple “Haşebiyye” adını aldıklarını ve bunların Rafize’den olduklarını zikreder.³⁸

Muhtar es-Sakafî, başarılarından sonra kendi başına hareket etmeye başlayınca, İbrahim’in ondan ayrılarak Cezîre’deki bazı bölgeleri hükmü altına aldığı rivâyet edilmektedir.³⁹ Bir anlatıma göre, Ubydullah’ın ölümünden sonra Muhtar’la ilgisini kesmiştir.⁴⁰

Bu savaş sonrasında İbrahim b. Eşter bütün bölgeye hakim oldu. Sonra etrafa âmil (zekât toplayıcı ve yönetici) gönderdi. Kardeşi Abdurrahman b. Abdullah’ı *Nusaybin*’e gönderdi. Ayrıca Sincar (Sencar), Dâra (Deyruzzûr) ve Cezîre arazisinden olup bunlara yakın olan yerleri de ele geçirdi ve buralara da yöneticiler gönderdi. İbrahim’in kendisinin de Musul’da ikâmet ettiği kaydedilmektedir.⁴¹ Mes’udî, İbrahim b. Eşter’in bu olaydan sonra *Nusaybin*’de ikâmet ettiğini nakleder.⁴²

Muhtar, Emevîlere karşı kazandığı bu zaferden sonra Abdullah b. Zübeyr’e başvurarak kendisine Irak ve doğu vilâyetlerinin valiliğini vermesini istedi. zaten Irak’a ve bazı doğu vilâyetlerine hakimdi. Ancak muhtemelen o, bu başvurusuyla kendi üzerine gelecek yeni Emevî ordularına karşı Abdullah b. Zübeyr’in desteğini almak istiyordu. Abdullah b. Zübeyr, Muhtar’ın bu desteğini reddetmekle kalmadı,⁴³ 67/686 yılında kardeşi Mus’ab b. Zübeyr’i Basra valiliğine tayin ederek,⁴⁴ daha fazla açılmasını önlemek maksadıyla Muhtar’la

³⁷ Bkz. Belâzurî, *Ensab*, V, 250; Zehebî, V, 52-53.

³⁸ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 442.

³⁹ Hasan Onat, “İbrahim b. Eşter”, *DİA*, XXI (2000), 301.

⁴⁰ Bkz. Yüksel, *Kerbelâ*, 154 (131. dipnot).

⁴¹ Bkz. Belâzurî, *Ensab*, V, 251.

⁴² Mes’udî, III, 106.

⁴³ Aycan, *Emevîler*, 45.

⁴⁴ Mes’udî, III, 106.

mücâdeleye memur etti. Mus'ab Basra'ya geldiğinde, Muhtar'ın aşırı fikirlerinden ve zulmünden kaçan kimseler tarafından bir kurtarıcı gibi karşılandı. İbrahim b. Eşter ve Muhtar arasında olduğu nakledilen soğukluktan yararlanmak isteyen Mus'ab b. Zübeyr, İbrahim b. Eşter'i kazanmak istiyordu. Bu maksatla Muhammed b. Eş'as b. Kays'ı Horasan'a göndererek orada bulunan valisi Mühelleb b. Ebû Sufra'yı çağırırdı. Mus'ab, Basra'da Muhtar ile savaş için iyi tanzim edilmiş bir ordu hazırladıktan sonra, Basra'dan Kûfe'ye doğru harekete geçerek Muhtar'ın da başında bulunduğu ordu ile karşılaştı.⁴⁵ Muhtar, Ubeydullah b. Ziyad'ı öldürüp, ordusunu mağlup eden komutanı İbrahim b. Malik Eşter'in Cezîre bölgesinde olması dolayısıyla yalnızdı.⁴⁶ Bu sebeple Muhtar'ın ordusu, meydana gelen çarpışmalar sırasında Mus'ab'ın ordusu karşısında tutunamayınca yenildi. Muhtar Kûfe kalesine sığındı ve müdafaaya çekildi. Dört ay muhasaradan sonra yardım alamayan Muhtar, 67/687 yılı ramazanında Mus'ab'ın askerleri tarafından öldürüldü.⁴⁷ Muhtar'ın ortadan kaldırılması her ne kadar Mus'ab b. Zübeyr tarafından gerçekleştirilmişse de bu durum Abdulmelik'in işine geliyordu. Çünkü Muhtar'la Mus'ab'ın mücadelesi, her iki tarafında yıpranmasına sebep oluyordu. Ancak Muhtar'ın öldürülmesiyle onun eğemen olduğu topraklar yeniden Abdullah b. Zübeyr'in hakimiyetine girmektedir.⁴⁸ Muhtar'ın İbrahim b. Malik Eşter gibi değerli komutanları Mus'ab'a katılıyordu. Mühelleb b. Ebû Sufra'yı da Cezîre'ye idareci olarak gönderdi. Mus'ab'ın kendisi de Kûfe'de kaldı.⁴⁹

Muhtar'ın veya onun İbrahim b. Eşter gibi kumandanlarının emrinde savaşan mevâlinin çoğu kendilerini kılıçla donatamayacak derecede fakirdi. Nitekim A'sa Hemdân, Muhtar'ı mağlup eden Basralılara, sopadan başka silahı bulunmayan kimselerle uğraşarak elde ettikleri şerefın pek de önemli olmadığını söylemişti.⁵⁰ Muhtar'a karşı savaşan Mühelleb b. Ebû Sufre'de Haşebîlerin eline geçen *Nusaybin*'i kuşattığı zaman halka hitâben, "Bu insanlar sizi

⁴⁵ Mahmud Şakir, III, 246-247.

⁴⁶ Aycan, *Emeviler*, 45.

⁴⁷ Mes'udî, III, 106; Dineverî, 280-281.

⁴⁸ Aycan, *Emeviler*, 47.

⁴⁹ Mahmud Şakir, III, 248.

⁵⁰ Welhausen, *Dinî-Siyâsî Muhalefet Partileri*, 130 (64. Dipnot).

korkutmasın. Onlar sadece köledir. Ve ellerinde sopadan başka bir şey yoktur” demişti.⁵¹

Abdullah b. Zübeyr, Muhtar es-Sakâfi'nin Kûfe'yi ele geçirmesi ve taraftarlarının halife olarak Muhammed b. Hanefiyye'nin adını telafuz etmeye başlamaları üzerine telâşa kapılarak İbnu'l-Hanefiyye'yi ve beraberindeki aile mensuplarını, kendisine biat etmeye zorlamak için, 66/685 yılında Mekke'de Zemzem Kuyusu civarına hapsedmişti. İbnu'l-Hanefiyye'nin kendisine gizlice yazdığı mektuptan durumu öğrenen Muhtar es-Sakâfi, İbn Zübeyr tarafından hapsedildiği hapisten Muhammed b. el-Hanefiyye'yi kurtarmak için Mekke'ye, Kûfe'de İbnu'z-Zübeyr'in valilerine karşı ilk savaşında Muhtar'ın yanında yer alan ve ordunun lideri olan Ebû Abdullah el-Cedelî kumandasında 150 kişilik bir süvâri birliğini gönderdi. Mescid-i Haram'a giren birlik, İbnu'z-Zübeyr'in biat etmemeleri halinde ateşe vermek üzere etrafını ordularla çevirdiği evin kapısını kırarak İbnu'l-Hanefiyye'yi ve beraberindekileri kurtardı.⁵² İbnu'l-Hanefiyye'yi ve beraberindeki aile mensuplarını hapsedildikleri Mekke'de Zemzem Kuyusu civarından kurtarmak üzere Mescid-i Haram'a giren birliğe, İbnu'l-Hanefiyye'nin Mescid-i Haram'da kılıç kullanarak savaşmanın câiz olmadığını söylemesi üzerine “kâfir-kûbât” denilen silahları kullanmalarından dolayı Muhtâr'a bağlı bu kuvvetlere “*Hâşebiyye*” denilmekteydi.⁵³ Hâşebiyye tâbirinin, Muhtar es-Sakâfi'nin hareketinde ilk defa ellerinde silah olarak kısa sopaları kullanan, kendilerini kılıçla donatamayacak derecede köle ve fakir oldukları için odun sopadan başka silahları olmayan ordusunun büyük çoğunluğunu teşkil eden Kûfe mevâlisi hakkında aşağılayıcı bir tabir olarak da kullanıldığı nakledilir.⁵⁴ İbrahim b. Eşter'in mâiyetindeki Hâşebilere,

⁵¹ Mustafa Öz, “Hâşebiyye”, *DİA*, XVI (1997), 402.

⁵² Bkz. İbn Sa'd, V, 101; Belâzurî, *Ensab*, V, 231; Taberi, III, 472-473; Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbu'l-Ağânî*, thk. A. Azbâvî-A. Matar, Beyrut trz., IX, 15; Ebû Abdullah el-Cedelî, İbn Hanefiyye'nin yakın arkadaşı ve onun imâmetine samimî inanan bir Keysânî kabul edilebilir. Kâdî, *el-Keysâniyye*, 105-108, 286-287; İbn Kuteybe'nin listesinde Şif-Gulât arasında gösterilir. Bkz. İbn Kuteybe, *Maârif*, 267.

⁵³ Taberî, III, 472-473; İbn Esir, *el-Kâmil*, I, IV, 251.

⁵⁴ Bkz. İbn Sa'd, *Tabâkat*, V, 148, VI, 279; Belâzurî, *Ensab*, V, 231, 242, 270, 272; İbn Kuteybe, *Maarif*, 267; Taberî, III, 469, 472-473; İsfehânî, *Ağânî*, IX, 17, 19; İbn Esir, *Nihâye fi Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser*, thk. Tahir

Hız. Hüseyin'in intikamını almak amacıyla Kûfe sokaklarında, "ya lese'ratil-Hüseyin" (Ey Hüseyin'in intikamını almaya and içenler!) sloganını tekrar ederek dolaştıkları, bu çağrışı kullanarak harekete geçtikleri için "Hüseyniyye" adı da verilmiştir.⁵⁵

Muhtar es-Sakaffî'nin hayatında ve ölümünden sonra da *Haşebiyye* olarak nitelenen taraftarları zaman zaman farklı nisbetlerle *Muhtariyye*, *Sebeyye* ve *Keysâniyye* olarak da isimlendirilmişlerdir.⁵⁶ İsimlendirme farklılığı, bu hareketin ortaya çıktığı sürecin aşamalarına işaretler, bünyesinde görülen unsurlardan hareketle muhaliflerinin yaptığı nisbetlerdir.

Ahmet Zâvî- Mahmut Muhammed Tanah, Beyrut trz., II,33; Mesûdî, III, 106-107; Makdisî, V, 133.

⁵⁵ İbn Abd Rabbih, *el-İkdu'l-Ferid*, thk. Müfid Muhammed Kumeyhâ, Beyrut trz., II,249; Haşebiyye kelimesinin Arap harfleriyle noktasız olarak yazıldığında, "Hüseyniyye" şeklinde de okunabilmesinin bu isim değişikliğinde etkili olduğu söylenebilir. Mustafa Öz, "Haşebiyye", 402.

⁵⁶ Bazı kaynaklarda Muhtar Keysaniyyenin reisi, Muhtariyye ile Keysaniyye de aynı kabul edilir. Bkz. Nevbahtî (300/912-13), *Fıraku's-Şîa*, Nacef 1936, 22-23; Kummî (301/913-14), *el-Makalât ve'l-Fırak*, thk. Muhammed Cevâd Meşkûr, Tahran 1963-1964, 21,39; Eş'arî, *Makalâtu'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn*, thk. M. Muhyiddin Abdulhamid, Kahire 1969, I, 91; İbn Abd Rabbih, II, 249; Makdisî, V, 131; Muhtar'ın Keysaniyye'yi desteklemede oynadığı büyük rol sebebiyle Mezhep Tarihçileri bu fırkayı onun adıyla isimlendirmişlerdir. Halbuki başkaları onun tâbîlerine "el-Muhtariyye" adını vermiş ve Keysaniyye'nin bir kolu saymışlardır. İmam Ebi Abdullah Ubeydullah b. Muhammed b. Batate'l Ekberi'l Hanbelî(387/997), *el-İbanetü ani'l-Fıraki'n-Naciyeti ve Mücânetü'l Fıraki'l Mezmümeti*, thk. Rıza b. Na'san Mu'ti, Riyad 1988, 384-85; Keysaniyye içinde gelişen bir hareket olarak da görülen Muhtariyye ile Keysaniyye nitelemesini, başlangıçta ayırt etmek güçtür. Bazı mezhep tarihçilerinin, Muhtar'ın taraftarlarından Muhtariyye diye bahsetmelerine rağmen, daha yaygın bir şekilde Muhtar'ı tasdik edip ona tabî olanlara Keysaniyye de denilmektedir. Bkz. İbn Kuteybe (276/889), *Te'vilu Muhtelefi'l-Hadis*, Beyrut trz., 50; Mesûdî, III, 87; Bu isim Emevî hilâfetinin son zamanlarında Şii görüşlere sahip kişiler için yaygın olarak kullanılmakla birlikte ilk zamanlarda düşmanları tarafından kendilerine verilmiş son derece kötüleme ismi olabilir veya Muhtar'ın Keysaniyye fırkasını biçimlendirmesi anlayışından ileri gelebilir. Watt, "Shi'ism under The Umayyads", *JRAS*, 1960, pp. 158-172, London, 163.

Muhtar es-Sakafi'nin hareketinin sonuçlarından biri, Kûfe'nin Arap eşrafını, Hz. Ali çocukları adına ortaya çıkan siyâsî hareketlerden uzaklaştırması⁵⁷ mevâliyi de bu eğilimle buluşturması⁵⁸ olmuştur.

Nusaybin'de Kurulan "Haşebiyye" Devleti

Muhtar'ın kumandanı İbrahim b. Eşter'in Cezîre bölgesine hâkimiyet döneminde, *Nusaybin*'de zaten varlığı ortaya çıkan "Haşebiyye", muhtemelen Muhtar'ın öldürülmesinden sonra da bir sınır bölgesi olarak Haşebiyye'ye uygun bir sığınak olarak görülmüştür. Muhtar'ın öldürülmesinden ve devletin çöküşünden sonra sağ kalan, sayıları iki bin atlıya ulaşan, muhtemelen çoğu mevâliden ve "zayıf Araplar"dan oluşan Muhtar'ın taraftarlarından bir topluluk Kûfe'den *Nusaybin*'e gittiler.⁵⁹ Keysaniyye hareketinin *Nusaybin* merhalesi veya 67/686 senesi ve 73/692 senesi arası fetret dönemi olarak da isimlendirilmesi mümkün olan bu merhalede, Muhtar'ın ashabından Fırat Cezîre'sinde *Nusaybin*'e çekilenler, burada, Kûfe'de Muhtar'ın topluluğuna benzer müstakil bir toplum veya yarı-devlet, "*Haşebiyye Devletçiği*" kurmaya kalkıştılar. Abdullah İbni Zübeyr'in, Abdulmelik b. Mervan'ın ve Hâricîlerin liderliğinin dışında,⁶⁰ sadece Muhammed b. Hanefiyye'nin imametini tanımayı devam ettirdiler.⁶¹

Burada dikkat çeken bir nokta; Muhammed İbnü'l-Hanefiyye'nin ve Muhtar'ın annesinin Rebîa kabilelerine mensup Hanifeoğullarından olmasının⁶² "Diyaru Rebia" denilen bölgede Diyarü Rebia'nın merkezi olan ve Nusaybin Musul'dan Nusaybin-

⁵⁷ Ahbâru't-Tıvâl, 274; Wellhausen, *Dini Siyasi Partiler*, 146 ; *Arap Devleti ve Sukûtu*, 31.

⁵⁸ Wellhausen, *Dini Siyasi Partiler*, 155.

⁵⁹ bkz. Mesudî, III, 112.

⁶⁰ Kadî, *Keysaniyye fi't Tarih*, 140.

⁶¹ bkz. Mesudî, III, 112.

⁶² Bkz. Muhammed Âbid Cabirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, Vecdi Akyüz, İstanbul 1997, 530-531, 536. İbn Hanefiyye'nin annesinin ridde veya başka bir kabilenin tutsağı olarak Medine'ye getirildiğinde Hz. Ali'nin hanımı olduğu rivayetleri var. Kâdî, *el-Keysaniyye*, 233.

Cizre hattına kadarki sahada oturan Rebia kabilesinin⁶³ “asabiye” sebebiyle bu harekete destek vermesinde etkili olduğu düşünülebilir. Fakat bu noktanın, İbn Hanefiyye ve Muhtar arasındaki ilişkinin sebeplerinden biri olup olmadığını ve Nusaybin’de Rebia kabilelerinin desteğini kazanıp kazanmadığını bilmiyoruz.

Muhtar’ın öldürülmesinden sonra Kûfe’ye gelerek oradan *Nusaybin*’e geçen Muhammed b. Hanefiyye’nin oğlu Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye’nin de, *Nusaybin*’deki Haşebiyye’nin lideri yapıldığı nakledilmektedir.⁶⁴ Hasan’ı oraya, babası Muhammed b. Hanefiyye’nin gönderdiği de ifade edilmektedir.⁶⁵ Zehebî’nin nakline göre, Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye, Zübeyriler bölgede kendi hakimiyetlerini sağlamak için, Haşebîlere saldırana kadar bir süre liderleri olarak onlarla kalmıştır. Zehebî’nin naklinde, Zübeyrilerin baskılarına maruz kalmaları sırasında, Musul’dan onlara yönelen İbn Zübeyr’in komutanlarından Müslim b. el-Esir’in onu yakalayıp esir olarak İmamı Abdullah İbn Zübeyr’e gönderdiği ve İbnü’z-Zübeyrin’de onu Mekke’de hapsedtiği, en sonunda oradan firar ederek Mina’da babasının yanına döndüğü zikredilmektedir. Avâne b. Hakem’in (150/767) naklettiği bu rivâyetin⁶⁶ tarihî açıdan doğrulanmasının güç olduğu ifade edilmektedir.⁶⁷

S. Kutlu, Hasan’ın, Haşebiyye adıyla bilinen Muhtar’ın taraftarlarının lideri olmayı kabul ettiğini sanmadığını, İbn Zübeyr’in, onun, Muhtar’ın taraftarlarını yeniden organize edebileceği ihtimalini düşünerek onu yakalayıp hapsedtirmiş olabileceğini söyler. Kutlu’ya göre; Hasan b. Muhammed babası ve kardeşi etrafındaki Kufe kaynaklı spekülasyonlardan ve Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkındaki ileri geri konuşmalardan rahatsızlık duymaktaydı Kûfelileri bu konuda tenkit ederek onlara Allah’tan ittikâ etmelerini

⁶³ Bkz. Ramazan Şeşen, “Cezîre”, *DİA*, 7/509; Ramazan Şeşen, “Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin Siyasî ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı”, *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu (23-25 Haziran 1997, İstanbul)*, Ankara 1999, 33.

⁶⁴ Bkz. Zehebî, VI, 334;

⁶⁵ Bkz. Cabirî, *İslam’da Siyasal Akıl*, 524; Fığlalı, “Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye”, 331.

⁶⁶ Bkz. Zehebî, VI, 334;

⁶⁷ Fığlalı, “Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye”, 331.

söylemekteydi. Hatta muhtemelen bu endişeleri dolayısıyla Muhtar'ın ölümünden sonra Kûfeye ve oradan *Nusaybin*'e giderek onun taraftarlarıyla bizzat görüşmüştü. Hasan, babası adına hareket ettiğini iddia eden bu kimseler dolayısıyla Zübeyriler tarafından başı dertte olan babasının, onlarla ilişkisi olduğu şeklindeki ithamdan kurtarmak için veya bazı aşırı fikirlere sahip olup olmadıklarını bizzat araştırmak için *Nusaybin*'e gitmiş olabilir. O, muhtemelen Kûfe'deki Muhtar'ın taraftarlarının bu aşırı fikirleri ve Hz. Ebû Bekir ve Hz Ömer hakkındaki ileri geri konuşmaların çok sık olduğunu görmesi üzerine *Kitab'ül-İrcâ*'yı yazmış olabilir. Hasan, her ne kadar Zübeyrileri babasına karşı davranışları dolayısıyla sevmiyorsa da, İrcâ konusunda babasına ve kardeşine karşı açıkça muhalefet etmiş, bu konuda babası ve kardeşine karşı çıkmıştır. Hasan'ın, onlar adına biat alan ve onların onaylamayacağı fikirleri benimseyen ve Hâşimî ailesinin kontrolü dışında oluşan bir gruba liderliği, bütün bu sebeplerle kabul etmesi mümkün değildir.⁶⁸ Muhammed b. el-Hanefiyye'nin diğer oğlu Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye, (98/716) kardeşi Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'ye nazaran bir rivâyete göre çok katı gnostiktir.⁶⁹ Makâlât Tûrî eserler ve bazı tarih kaynakları; Ebû Hâşim'in, Sebeiyye olarak bilinen daha sonra ise Keysânîyye olarak adlandırılacak olan Muhtar'ın takipçileriyle yakın ilişki içinde olduğunu, açıkça bu dönemde onların sevgisini kazandığını, onların görüşlerine meyilli ve onların da onu kendilerinin imamı olarak gördüklerini belirtirler.⁷⁰

Vedad el-Kadî'ye göre; *Kitâbu'l-İrcâ*'da Hasan b. Muhammed hakkında, özellikle Muhtar'ın zamanında onun ilk temâyüllerinden açık bir durum olmasa da, Hasan'ın o döneme ilişkin olarak durumunu

⁶⁸ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 80-81.

⁶⁹ Neşşar, I, 324. Zührî de İbnü'l-Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'in, Sebeiyye hadislerini toplamakta olduğunu söylerken bu hususu teyit etmiş olmalıdır. Wellhausen, İbn Hanefiyye ve oğlu Ebû Hâşim hakkında bilinen inançların oluşmasına, muhtemelen onların pasif tutumlarının sebep olduğunu ifade eder. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, 239.

⁷⁰ İbn Hanefiyye'nin (81/700-701) senesinde ölümünü kabul eden bazı Keysanî gruplar, vasiyetle Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye'ye geçtiğini iddia ederek ihtilafa düşmüşlerdir. İbn Sa'd, V, 327; Nâşî, el-Ekber, 30; Mes'ûdî, III, 254; İsfehânî, *Makâtîlu't-Tâlibîn*, 126; İbn Haldun, *Tarih*, III, 211.

tespit etmek için babasının durumunu genel olarak zorlaştırmadan, babası ile ilgili kaynaklarda yer alan bazı bilgilerden hareketle fikir yürütülerek Hasan'ın ilk fikrî eğilimlerinin tespiti yapılabilir. İbn Zübeyr Muhammed b. Hanefiyye'yi, ehlini, çocuklarını ve taraftarları arasında yer alan bazı kişileri Mekke'de Zemzem'de hapsedtiği sırada, muhtemelen Hasan'da babasıyla beraber oldu. Muhtar'ın hapisneden onu ve taraftarlarını kurtarmak için gönderdiği kurtarma ordusunu gördü. Sonra, babası İbn Hanefiyye, ehli ve taraftarları için düşmanları İbn Zübeyr'in ciddi olarak farkına vardı. İbn Zübeyr'in kendisine biat etmeleri için, onlar üzerinde sürekli tazyik gayreti ve bütün bunlar, Hasan'ın nefsinde Zübeyrîler için özel bir düşmanlığı derinleştirmiş olmasını mümkün kılar. Muhtemelen onu, Muhtar'ın karşısında bir taraf olmaya yumuşatmaya sebep oldu. Fakat Muhtar hâlen orada hayatta iken Hasan Kûfe'ye gitmeye güç yetiremedi. Zaten Muhtar, daha öncede İbn Hanefiyye'nin oraya gelmesi hususunda isteksizliğini göstermişti. Bunun için şüphesiz Hasan'ın Muhtar'ın öldürülmesinden sonra Kûfe'ye gitmesinin, bizzat kendisinin orada hakiki konumlarını araştırmada bulunmaya işaret olabilir. Babasının taraftarlarının liderliğini üstlenmesinde onun beklentileri olan apaçık bir kişiliği olsa da olmasa da farketmez. Şüphesiz Hasan, liderlik kendisine arz edildiği sırada, *Nusaybin*'de Muhtariyye'nin lideri olmayı kabul etmeyi uygun buldu. Onların nazarında babasını temsilen, esir edilene, hapsedilene ve Hicaz'a dönene kadar, liderlik makamı görevlerini üstlenmeye devam etti. Hasan b. Muhammed Haşebiyye'nin (Muhtariyye) lideri olduğu vakit, *Nusaybin* şehrinde onları yakından tanımaya, eline bir fırsat geçmiştir. Görünüşe bakılırsa onlarla beraber tecrübesi neticesinde onların dinî, fikrî görüşlerinden ve hayatta onların tavırlarından rahatsız olarak onlardan ayrıldı. Bundan dolayı- büyük ihtimalle-hapisneden kaçtıktan sonra onlara katılmaya hazırlanmadı. Her ne kadar, onlara dönmekten onu meneden diğer âmillerin varlığı muhtemel olsa da, bu kararına vardırıran belki, Muhtariyye'nin aşırılıklarıydı. *İrcâ Risâlesinde* onları "Sebeiyye" isimlendirerek onların aşırılıklarını verdi ve onlara suçlamalarda bulundu.⁷¹

Hasan'ın *Nusaybin*'deki Haşebiyye'ye liderlik yapmaktan uzaklaşmasında onların etkili olması muhtemel olan fikirlerini tespit

⁷¹ Kadî, *Keysaniyye fi't Tarih*, 141-142.

etmek, öncelikle Muhtar es-Sakâfi'den Haşebiyye'ye intikal etmiş olabilecek fikirleri tespit etmekle mümkün olabilir.

Kaynaklarda Muhtar'ın aykırı görüşleri olarak belirtilen hususlar; 1. Muhammed b. el-Hanefiyye'yi tazimle yetinmeyerek, onun adına halifeliği ele geçirmek isteğiyle, kendisinin de İbn Hanefiyye'nin yardımcısı olduğunu ilan etmesi ve onu efsane ve hurafelerle yücelterek imâmetini, mehdiliğini ileri sürmesi.⁷²

2. Kâhinler gibi secîli konuşmalarında “gayb bilgisine” sahip olduğu, gelecekte haber verdiği iddiası.⁷³

3. Cebrâil ve Mikâil'in vahiyle kendisine geldiğini iddia ederek nübüvvet iddiasında bulunması,⁷⁴ Kaynakların pek çoğunun eğilimi,

⁷² İbn Kuteybe, *Uyumu'l-Ahbar*, I, 299; Taberî, III, 465; İbn A'sam, V-VI, 315; Bağdadî, *el-Fark*, 43; Makdisî, V, 131; Bazı kaynaklar, İbn Hanefiyye'nin kendisinin mehdiliği benimsediği ve bu sıfatı kabul ettiğine işaret eder. İbn Sa'd, V, 94.

⁷³ Müberred, III, 1191-1192; Makdisî, V, 131; Muhtar, Kûfe'deki özellikle zayıfları ve mevâliyi meşgul eden meseleleri ve taleplerini çok iyi bildiğinden “Ehl-i Beyt'in intikamını alma” adına önemini kavradığı bu toplulukları yanına çekmek, onlara bir “ordu” olarak dayanmak ve siyâsî tasarısını bu yolla gerçekleştirmek istiyordu. Mevâliye dönük siyasetinde “zayıfları esirgeme”, onları İslâm ümmeti içinde “vatandaşlık” haklarından yararlandırma, dolayısıyla atâya ve sorumluluklara katma gibi argümanlar kullanarak mevâliyi kazanmaya çalıştı. İnsanlara, kâhinlerin secîli konuşmalarını andırır hitabında, insanların muhayyilesinde olan “geleceğin bilgisi”ne sahip olduğu izlenimi verilerek, kendi konuşmalarında da kendisine vahyolunan şeyler olduğunu düşündürüyordu. İslâm'ın öğretilerine muhalefet etmedi veya onları değiştirme iddiasında da bulunmadı. Muhtar'ın iddiası sadece “gayb” bilgisiydi. Bu bilgi, dinî kaderin gayb bilgisi değildi. Zalimlerden intikamı, mazlumların zaferini müjdeleyerek, zayıfları ilgilendiren siyasetin “gayb bilgisiydi. Bu, kendisi veya çevresinin bir ilâhîlik kisvesine bürünerek, bunalan kitlelere geleceği müjdeleyen bir mesaj tarzında bir siyâsî söylem biçiminden öteye gitmeyen bir “geleceği bilme” iddiasıydı. Câbirî, İslâm'da Siyasal Akıl, 555-558.

⁷⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelefi'l-Hadis*, 50; İbn Kuteybe, *Maarif*, 176; İbn Kuteybe, *Uyumu'l-Ahbar*, I, 301-302; Bağdadî, *el-Fark*, 46, 47; Makdisî, V, 131; Keysan'ın, Muhtar' dan daha aşırı fikirlere sahip olduğu Muhtar resmen nübüvvet iddiasında bulunmamakla birlikte. Keysan'ın mevâlî yandaşlarına, Muhtar'a vahiy geldiğini, Muhtar'ın peygamber

Muhtar'ın bizzat nübüvvet iddia etmediği, nübüvvet iddiası için geniş bir kapı açan Cebrail'in ona "geleceğin bilgisi"ni haber verdiği şeklindedir.⁷⁵ Muhtar resmen nübüvvet iddiasında bulunmamakla birlikte Muhtar'ın kehâneti ve kendisine vahy geldiği iddiasının onun taraftarları tarafından yapıldığına dâir kayıtlar vardır.⁷⁶ Muhtar'ın öldürülmesinden sonra hanımının Muhtar için onun nebi olduğunu söylediği ve hanımının bu yüzden öldürüldüğü haberi de yer almaktadır.⁷⁷ Bu değerlendirmeler yanında kendisine vahiy geldiği iddiasını ileri sürenlerden, Muhtar'ın teberri ettiği ile ilgili rivâyetler de vardır.⁷⁸

4. Bedâ" düşüncesini savunması.⁷⁹ Bedâ fikri, Muhtar'ın adamlarından Abdullah b. Nevf'e de atfedilir.⁸⁰

---

olduğunu yaydığı rivâyetleri yer alır. Muhtar ve Keysan'ın gerçekten vahiy geldiğini kanıtlamak için, bazı hilelere başvurarak rolleri paylaştıkları, yanına "Arap eşrafı"ni çekmek isteyen Muhtar'ın peygamberlik iddia etmesi çıkarına olmadığından, Keysan'ın mevali ve zayıf Araplara bu işi duyurma işini üstlendiği ileri sürülür. Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, 541, 558.

⁷⁵ Bkz. Belâzurî, *Ensab*, V,272; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Beyrut trz., IV,184; Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, 560;

⁷⁶ Taberî, III, 461; İbn A'sam, V-VI, 292-294; *Aganî*, IX, 13-14; Bağdadî, *el-Fark*, 49-50;

⁷⁷ Taberî, III, 494;

⁷⁸ Taberî, III, 468-469, 477-478.

⁷⁹ Muhtar'ın, meydana gelen her şeyin bilgisine sahip olduğunu, kendisine vahyin geldiğini ve İmam tarafından kendisine bir risalenin ulaştığını iddia etmesi, yakın gelecekle ilgili belli bir durumu soranla karşılaşması, önceden düşünmeden bunu cevaplamaya mecbur kalması, ya da bir çatışmada adamlarına zaferi müjdelemeye mecbur olmasının bu görüşü ileri sürmesine zemin hazırlamış olduğu söylenebilir. Taraftarlarına bir olayın meydana gelmesini haber verdiği zaman, bu olayın uygun gelmesi durumunda iddiasına delil gösterdiği, uymadığı zaman da "Rabbiniz başka şey düşündü de bedâ vaki oldu, Allah'ın ilmi değişti", "Allah ne dilerse onu yapar, bazısını mahveder, bazısını da vücuda getirir. Ana kitap O'nun nezdindedir". (Er-Râd, 39). âyetini okuyarak durumunu kurtarmaya çalıştığı kaydedilir. Bkz. Bağdadî, *el-Fark*, 38-39, 51-52; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. M. Seyyid Kîlânî, Beyrut trz, I, 148-149; İsferrâinî, *et-Tabsır fi'd-Dîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hûd, Beyrut 1983, 30;

5. "Kürsü olayı"⁸¹

Kaynaklarda yer alan bu iddialar araştırıldığı zaman, Muhtar'la savaşılanların bile ona ve taraftarlarına aşırı bir fikir izâfe ettiklerine pek rastlanmamakla beraber Muhtar'a atfedilen nübüvvet ve bedâ gibi iddiaların da büyük ölçüde onu kötülemek amacıyla ortaya atıldığını söylemek mümkündür.⁸² Statü bakımından kendinden daha büyük olan İbn Hanefiyye'ye yalnız tâbî olan biri olarak Muhtar'ın İbn Hanefiyye ile ilgili fikirlerinde ve Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imajında aşırı sayılacak derecede bir figür olmamıştır. Muhtar, İbn Hanefiyye'nin imajını kendisini gölgede bırakacak derecede yüceltmediği gibi taraftarlarından bir zümrenin kendisini gölgede bırakacak derecede bunu yapmasına da müsaâde etmezdi. Şayet Muhtar'ın fikir ve faaliyetlerinde İbn Hanefiyye'nin imajını aşırı derecede yüceltme olsaydı da böyle bir anlayışa taraftarlarından hiçbir

⁸⁰ Taberî, III, 489.

⁸¹ Hemdânî A'sa'nın şiirlerinde geçen bu "kürsü", Muhtar'ın, Hz. Ali'nin mukaddes emanetlerinin ve kalp huzurunun "Sekine" saklı olduğu kabul edilen, üzerinde oturduğu, atlas, İpek ve çeşitli süs eşyaları ile kaplatılmış, katırla çekilen bir kürsüydü. Harbe girildiği zaman öne çıkarılıyor, Muhtar, "zafer ve yardım sizinle, tepenizde melekler vardır, size yardım için inerler." gibi bazı parçalarını Kur'an'dan aldığı ve azaltıp çoğalttığı secili şeyler okuyordu. Taraftarlarının, buzağlarının etrafında toplanıp eğilen İsrailoğullarının âdeti olan Tâbut'u gibi her yandan kuşatarak, dönerek kendilerinden geçmişesine Muhtar'ın muzaffer olması için ellerini kaldırarak ve yalvararak dua ettikleri eski bir kürsüydü. Müberred, III, 1196; Belâzurî, *Ensab*, V, 242; Taberî, III, 476-477; Ebu Hatim er-Râzî, 295 Şehristânî, *el-Milel*, I, 149; İbn Esir, *el-Kâmil*, IV, 258-260; Muhtar, "Kürsü"yü, adamlarının muhayyilesini hazırlamanın sembolü yapmıştı. Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, 560.

⁸² Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, 103, 114; Bazı değerlendirmelere göre; İbn Hanefiyye adına hareket ettiğini iddia eden Muhtar'a atfedilen bu fikirlerde vurgulanan ortak nokta, onun gelecekte haber veren (ister kâhin ister nebî olarak nitelendirilmiş olsun) bir siyâsî hareket adamı olduğudur. Onun secili sözler ve şiirlerindeki bu tema dine zârar verecek aşırı iddialardan öte, şahsiyeti ile ilgili ileri sürülen çerçevede de düşünüldüğünde onun siyâsî başarı güden bir tavırla taraftarlarına ümit ve güven aşlamakla ilgili olmalıdır.

zümre izin vermeyecek, Muhtar'a destek ve faaalietlerini azaltmış olacaktılar.⁸³

Bunun yanında Muhtar zamanında Muhtar'ın taraftarlarından varlığı bilinen bir grubun arasında aşırı fikirler ifade edilmiştir. Bazı basit aşırı fikirlerin, Hz. Ali'ye uyarlanmış şekliyle Muhtar zamanında Kûfe'de yaşayan ve Muhtar'ı desteklediği bilinen Sebeiyye yoluyla Muhtar'ın taraftarlarından nüksetmiştir.⁸⁴ Muhtar'ın isyanında yer alan Sebeiyye'nin Kûfe'de gücü eline aldığı zaman ne kadarının orada kaldığı ve onu desteklediği ve onun yanında aktif olmaya başladığı şüphelidir.⁸⁵ Welhausen ise, Muhtar'ın Sebeiyye denilen kişilerle ilişkisinin ne dereceye kadar olduğu bilinmemekle birlikte, Kûfe'nin birtakım Arap ailelerinde yuvalanan Sebeî'lerin, eski Şiîleri de elde ederek mevâililere siyâsî önem kazandıran Muhtar'ın da açtığı yol üzerinde Kufe'de ağırlığını hissettirdiklerini, Muhtar vasıtasıyla tarihî ehemmiyet kazandıklarını ve bunların İbn Sebe'nin, aynı ruhun çeşitli bedenlerde, özellikle Peygamberin ruhunun haleflerinde tezahür edeceği hakkındaki doktrine inandıklarını belirtir.⁸⁶ Muhtar, kendi pozisyonunda tehlike yaratmadıkça yönetimindeki Sebeiyye'yi kabul etmeye hazırды ve onlara Kûfe'de hareket hürriyeti tanıdı. Muhtemelen onlar da kendi grupları için durumdan çıkar sağladılar ve İbn Nevf gibi Muhtar'ın destekçileri de Muhtar'ın kehâneti ile ilgili haberlerin yayılmasında etkili oldular.⁸⁷

Muhtar'ın taraftarları olan *Nusaybin*'deki Haşebiyye'nin fikirlerini öğrenmek ve anlamak için tarih kaynaklarından sonuç çıkarmak mümkün olsa da, kaynaklarda Muhtar'a atfedilen edilen fikirleri ve bu taraftar kitlesinin Kûfe ve muhtemelen *Nusaybin*'de olanlarının görüşlerini bize ilk elden yansıtan ilk kaynak *Kitâbu'l-İrcâdır*. Burada bizi doğrudan ilgilendiren husus, Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye'nin ircâ fikrini benimseme aşamasına

⁸³ Kâdî, "The Development.....", 299.

⁸⁴ Kâdî, *El-Keysaniyyetü fi'l-Edeb*, 360.

⁸⁵ Kâdî, "The Development...", 300.

⁸⁶ *Arap Devleti ve Sukûtu*, 31-32, 238; Câbirî'ye göre, bu Sebeî eğilim, mitolojik nitelikli ideolojik muhalefetin uygulamalı bir görünüşü niteliğinde ortaya çıkmıştır. *İslam'da Siyasal Akıl*, 543.

⁸⁷ Belâzurî, *Ensab*, V, 260 ve Taberî, III, 477-478.

gelmesi ve ircâ ile ilgili fikirlerinden daha ziyade⁸⁸ *Kitâbu'l-İrcâ*'da; Hasan'ın *Nusaybin* ve Kûfe'de bizzat yakından fikirlerine müttalî olduğu Muhtar'a bağlı olan, fakat henüz Keysaniyye adıyla anılmayan zümrelerle ilgili tespitleridir. Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye, *Kitâbu'l-İrcâ*'da tedirgin olarak özellikle karşı çıktığı muhtemelen Gulât-ı Şia topluluklardan "Sebeiyye" olarak nitelediği bu grubun inançları hakkında açık, keskin, ayrıntılı ve hasmâne ifadeler yer almakta ve toplumun âşina olmadığı son derece aykırı fikirlere sahip oldukları belirtilmektedir. Bunlar hakkında yapılan suçlamalar; Allah'ın kitabına karşı çıkmak, Allah'a ve nebisine⁸⁹ karşı açıkça yalan söylemek ve iftira etmek, insanları Müslümanlıkları konusunda şaşmaz bir gözle ve yanılmaz bir âkılla ayıramayan, günah işlemek ve fitneye düşmektir. Risâleye göre, bunlar, Ehl-i Beyt'i imam edinen ve onların dinlerini taklid eden, onların sevdiğilerine dost olan, sevmediklerini terk eden, Kur'an'dan yüz çevirip kahinlere uyararak Kıyamet kopmadan önce bir devletin kurulacağı beklentisi içerisinde olan, Allah'ın kitabını tahrif ederek O'nun hükümlerini rüşvetle saptıran ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak için çalışan, insanların şaşırıldığı, yüz çevirdiği bir vahiy ile ve gizli bir ilim ile hidayete erdiklerini söyleyerek, Hz. Peygamberin Kur'an'ın onda dokuzunu gizlediğini iddia eden bir anlayışı benimsemişlerdi.⁹⁰

Haşebiye Devletinin Ortadan Kalkması

Haşebiye, Zübeyrîlerin onlarla savaşmasına rağmen, uzun olduğu tahmin edilmeyen bir devre Nusaybin'de kendi otoritesini elde etmeye sahip oldular. Abdülmelik, Zübeyrîlerden Cezîre ve Irak'ta kalan kimseleri yok etmek için sürekli hücumla geçtiğinde hâlâ

⁸⁸ Bu konuda bilgi için bkz. Vedad el-Kâdî, *el-Keysaniyyetü fi't-Tarihi ve'l-Edeb*, Beyrut 1974, 142-143; Kutlu, "İlk Mürciî Metinler ve *Kitâbu'l-İrcâ*", 319-328.

⁸⁹ Kutlu, bu ifadenin asıl metinlerde "ala Beni Ümeyye" şeklinde olmasına rağmen, metinde ve diğer kaynaklarda Emevilere nasıl bir iftirada buldukları konusunda her hangi bir bilginin tespit edilemediğini, metinde peygamber hakkında Kur'an'ı gizlediği iftirasında bulunulması gibi ifâdelerden bunun "ala Nebiyyihi" şeklinde olması gerektiğinin anlaşıldığını belirtir. Bkz. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 78.

⁹⁰ Kutlu, "İlk Mürciî Metinler ve *Kitâbu'l-İrcâ*", 327.

saltanatları devam etmekteydi.⁹¹ Muhammed b. el-Hanefiyye'nin hac ibâdetini yaptığı 68/687 yılında Arafatta, İbn Zübeyr'in, Ümeyye Oğullarının, Havâric'in ve İbn Hanefiyye'nin olmak üzere dört ayrı hizbe ait sancağın bulunduğu kaydedilmektedir.⁹² Bu durum muhtemelen o yıllarda İbn Hanefiyye'nin imamlığını tanıyan Nusaybin'deki taraftarlarının varlığını ve yönetimini gösteren bir işaret telakkî edilebilir.

Nusaybin'de "Haşebiyye" topluluğunun kısa süreli de olsa, İbn Zübeyr ve Ümeyyeoğullarının Cezîre bölgesine yönelik hakimiyet teşebbüslerine rağmen varlığını sürdürmesi, bu iki güçlü hasım kuvvetin bölgeye seferini engelleyen bazı nedenlerden kaynaklanmaktaydı.

Muhtar'ın öldürülmesi ve onun taraftarlarından bazılarının Abdullah b. Zübeyr tarafına iltihak etmesi bir yerde Abdullah b. Zübeyr'in hakimiyetinin güçlenmesine sebep oluyordu. Diğer taraftan Muhtar ile mücadeleden çıkan Mus'ab, Irak'ta Haricî proplemiyle meşgul olmaktadır. Abdülmelik Irak'ın bu durumundan yararlanarak Mus'ab'la mücâdeleye hazırlandığı sırada Bizans tehlikesi ortaya çıktı. Abdülmelik, İslam âleminin bu iç karışıklığından istifade etmek isteyen Bizanslılarla anlaşma yoluna giderek, 69/689 yılı yazında Irak'a ilk askerî hareketini düzenledi. Ancak Abdülmelik Suriye'den ayrıldıktan kısa bir süre sonra -65 yılında Emevî ailesi tarafından Mervan ve Halid b. Yezd'den sonra veliahd ilan edilen fakat Mervan'ın başa geçmesinden sonra veliahdlığı iptal edilen-Amr b. Said el-Eşdak'ın Şam'da kendisini halife ilan ettiği haberini aldı. Hemen Şam'a dönen Abdülmelik, Amr'ı ve taraftarlarını ortadan kaldırarak Şam'da sukûneti sağladıktan sonra yeniden Irak üzerine yürüdü, ancak kış şartları nedeniyle önemli bir başarı elde edemeden geri döndü.⁹³

71/690 yılında yeniden Irak üzerine harekete geçen Abdülmelik b. Mervân'ın ordusu, Zübeyrîlerden Cezîre ve Irak'ta kalan kimseleri yok etmek için Karkisiyâ'yı eline geçirmiş Mus'ab İbn Zübeyr'le karşılaşmasından ve Deyrû'l-Câsilik'ta onu öldürmeden az bir zaman

⁹¹ Kadî, *Keysaniyye fi't Tarih*, 140.

⁹² Seyyid Hasan Karûn, "İbnü'l-Hanefiyye ve'l-Ahzâbu'l-Mütesâria", *Mecelletü'l-Ezher*, C. 50, (S. 7), s. 1472-1481, 1978 Kahire, 1477.

⁹³ Aycan, *Emeviler*, 46, 47.

önce 71/690-91 yılında *Nusaybin*'de bulunan Haşebiyye mensuplarını muhasara etti ve şehirlerini ele geçirdi. Onların büyük kısmı Emevî halifesi Abdümelik'in ordusuna katıldılar, yenilgiye uğrayan diğerleri ise kaçarak Kûfe'ye geri döndüler.⁹⁴ Muhtar'ın öldürülmesinden sonra da çoğu Muhtariyye'nin faaliyet merkezi olan Kûfe'de kalan taraftar kitlesine katıldılar. Bu hareketin Kûfe'deki mensupları, Kûfe'de siyasî faaliyetten ziyâde nazariye yönünde yoğunlaşarak dinî mezhebî faaliyetle isimlendirilebilecek bir tutum içerisindeydiler. Geçici zorunlu yer değiştirme devresi anlamına gelen Nusaybin'den Abdümelik b. Mervan'ın ordusuna katılmadan İbn Hanefiyye'nin imâmetine sebatla devam edenler döndüler ve Kûfe'de Keysan'ın liderliğinde dostlarına katıldılar. Bu yüzden o vakitten beri "Keysâniyye" isimlendirildiler.⁹⁵

Sonuç

Muhtar'ın Kûfe'deki devletinin yıkılması ve Muhtar'dan sonra takriben 71/690'da *Nusaybin*'de Haşebiyye" topluluğunun kurdukları devlet teşebbüsünün başarısızlığı ve imamları İbn Hanefiyye'nin, Abdümelik b. Mervan'ı 73/692'de halife olarak tanıdıktan sonra,⁹⁶ bu gelişmeler bu topluluğu amelî seviyede şiddetle zayıf düşürmüş, müstakbel devlet ümidini artırmış, *Kitâbu'l-İrcâ'* da da belirttiği gibi "Kıyamet kopmadan önce bir devletin kurulacağı beklentisi içerisinde olma" bu devrede kuvvetli bir inanç olarak varlığını sürdürmüştür. Gelecekte bir devlet kurma ümidi içinde olan hareketin mensupları,⁹⁷ tabîî bir netice olarak hatta gerekli bir zaruret olarak, tahammül kuvvetiyle ve akide için nazarî besleme seviyesinde müstakbel devlet hususunda ümit azmiyle, Keysaniyye tarihinde başarısızlığa üstün gelme merhalesi Keysaniyye'nin sürekliliğe sahip olmasını sağladı⁹⁸

⁹⁴ Bkz. Mesudî, III, 112.

⁹⁵ Kadî, *Keysaniyye fi't Tarih*, 146-147.

⁹⁶ İbn Sa'd, V, 111; Belâzurî, *Ensab*, I,524-525; İbn A'sam, V-VI, 394-396;

⁹⁷ Muhtar'ın düşmesinden İbn Hanefiyye'nin ölümüne kadar Keysaniyyenin durumu için bkz. Kâdî, *el-Keysâniyyetü fi'l-Edeb*, 139-167.

⁹⁸ Kadî, *Keysaniyye fi't Tarih*, 166.

İmamları İbn Hanefiyye'nin 81/700'de öldüğünde,⁹⁹ birinci asrın sonundan önce Sebeiyye'nin eski fikirlerine döndüler ve İbn Hanefiyye için onun ölmediğini¹⁰⁰, fakat sadece gaybetini iddia etmiş olmaları.¹⁰¹ Onlar böylece, hayalini kurmuş oldukları müstakbel bir devlet fikri ile, adaletsizlik ve despotizm ile dolu yeryüzünü adaletle yönetecek, gaybet halinden sonra gelecek yaşayan bir Mehdî fikrini birleştirdiler¹⁰² ve İbn Hanefiyye'ye, gulûv bir fikir anlamında Mesihî bir figür olarak bakmaya başladılar.

Josef van Ess, Hasan'ın b. Muhammed el-Hanefiyye'nin gençliğinde Hristiyan kelamının yüzyıllarca yeşerip geliştiği ünlü Nasturî akademisi sayesinde en parlak beyinleri kendine çeken Nusaybin'de de bulunmuş olmasının, Hasan'ın bazı fikirlerinde buradaki Hristiyan "etkisine" bağlamak konusunda bir iddiada bulunmamakla birlikte, "sadece insanların daha öncede yaptıkları şeyi yapmaya ve bunu daha önce yapmamış olsalar da gittikçe genişleyen dünya'nın kendilerine sunduğu imkanlarla bunu yapma fırsatını yakalamalarının mümkün olduğunu vurgular. Müslümanların belli bir problemle ilgili olarak karşıt Hristiyanî argümanlarla uyandırıldığı ve bu fikri tecavüzden kurtulmak ve kendi kanunlarını düzeltmek için bilinçli bir tavır takınmaları yönünde kendilerini etkileyen bir Hristiyan "etkisi"nden bahsetmek mümkün görünmemekle birlikte, Hasan'ın diğer bir risâlesinde Kaderîleri red konusundaki görüşlerinde

⁹⁹ İbn Hanefiyye'nin bir rivâyette, 81/700 yılında 68 yaşında Mekke'de öldüğü nakledilmektedir. Bkz. İbn A'sam, V-VI,367; Bir diğer rivâyette de, Medine'de öldüğü ve cenaze namazının Hz. Osman'ın oğlu ve o zamanın Medine valisi olan Eban tarafından kılındığı ve Bakî mezarlığına defnedildiği bildirilir. İbn Sa'd, V,116; Mes'udî, III,123; İbn Zübeyr'den kaçarak Tâif'de "Vadî Vec"de öldüğüne dâir rivâyetler de vardır. Bu rivâyetlerle birlikte onun ölümünü kabul etmeyen Keysaniyye'den bazıları, Radvâ dağında gaybetini de iddia etmişlerdir. Mes'udî, III, 123.

¹⁰⁰ Kâdî, *El-Keysâniyyetü fi'l-Edeb*, 168-170.

¹⁰¹ Şair Kuseyyir ve Seyyid Himyeri'nin şiirlerinde Krş; Nevbahti, 27, 29; Kûmmi, 26-27; Eş'ari, *Makalat*, I, 92; Ebu Hâtim er-Râzî, 296-297; Bağdadî, *Fark*, 39-43; *Uyunu'l-Ahbar*, II, 160; İsfehânî, *Kitâbü'l-Aganî*, IX, 14,15; Mes'udî, III, 87-88; Şehristânî, 1,150; İbn Hazm, IV, 179; F. Râzî, *İ'tikâdâtü Firâkı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, nşr. A. S. Neşşar, Kahire 1938, 62.

¹⁰² Keysâniyye'de bu doktrinin gelişmesi için bkz. Kâdî, *Keysaniyyetü fi'l-Edeb*, 168-196.

Hristiyanlarla-Müslümanların ortak argüman hazinesinden istifade ettiğinin söylenebileceğini ileri sürmektedir.¹⁰³

---

¹⁰³ Josef van Ess, "İslam Kelamı'nın Başlangıcı", 413.